

METROAČKA RELIGIJA U AENONI

JULIJAN MEDINI
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 904(497.18):29
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

Primljeno 1989-03-02
Received

Na temelju analize formalnih i sadržajnih osobina jednog ukrašenog kamenog ulomka nađenog u temeljima srednjovjekovne Crkve Sv. Križa otkriven je jedini trag metroačkog svetišta sagrađenog u Aenoni (unutar njezina urbanog rastera, a najvjerojatnije u blizini foruma) u razdoblju od kraja I. stoljeća do prvih decenija II. stoljeća naše ere.

To otkriće omogućuje da se u kontekstu ranijih metroačkih nalaza (glava kamene skulpture Atisa koja je možda bila smještena unutar navedenog metroona, skupina brončanih aplika u obliku glave Atisa – inače najbrojnija koncentracija te kategorije nalaza na području Rimskog Carstva) preciznije utvrde vrijeme i dimenzije razvoja metroačke religije u Aenoni.

Prilikom istraživanja, temeljitog saniranja i djelomičnog restauriranja Crkve Sv. Križa u 1969. godini u njenim je temeljima, skupa s drugim antičkim spolijama, nađen a zatim i izvađen ulomak deblje kamene ploče s reljefom antičke provenijencije.¹ Taj ostatak nekog antičkog objekta dosada nije bio stručno obrađen ni znanstveno valoriziran. Kako se, međutim, radi o spomeniku čije formalne osobine i sadržajne vrijednosti dosada poznate metroačke nalaze iz tog liburnsko-rimskog municipija osvjetljavaju novim svjetlom i na taj način omogućuju proširivanje dosadašnjih znanstvenih spoznaja o njihovu kulturnom, religijskom, kulturnom i socijalnom kontekstu, on zaslužuje posebnu pažnju i interes. Ustvari, on pruža priliku da se o

---

¹ Arheološko istraživanje Crkve Sv. Križa i njezina okoliša izvodio je Arheološki muzej u Zadru, a poslove na sanaciji, konzervaciji i djelomičnoj restauraciji Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru. Karakteristično je da je u temeljima i zidu Sv. Križa nađeno mnogo ulomaka antičkih građevina, ali od njih su uz ovaj spomenik samo dva imala na sebi neki ukras: ulomak s naknadno uklesanom »triljom«, možda kasnoantičke provenijencije, i jedan profilirani fragment. Takva minimalna upotreba reljefnih antičkih spolja pri gradnji te crkve možda bi mogla biti posljedica iscrpljenosti antičkih ruševina, naročito onih monumentalnog karaktera koje su se nalazile u blizini, u vrijeme podizanja Sv. Križa, ali i čitava niza mogućih drugih okolnosti (zatrpanja ruševina a u vezi s uspostavljanjem i trajanjem novih posjedovnih odnosa i sustava obrade zemljišta, prethodna temeljita reupotreba antičkog materijala i njegovo obradom prilagodavanje novim građevinskim zahtjevima). Za proučavanje korištenja antičkog obrađenog i ukrašenog ili neobrađenog kamenog materijala u srednjovjekovnim, a posebno preromaničkim gradnjama u Ninu nedostaje dokumentacija iz arheoloških istraživanja izvedenih prije II. svjetskog rata, a posebno istraživanja rimskog hrama na čijim je ostacima bila podignuta Crkva Sv. Milhova, gdje je nađen i poznati Branimirov natpis.

metroačkoj religiji, njezinu razvoju i nekim njenim osobinama u Aenoni progovori znatno cjelovitije i, u izvjesnoj mjeri, na sintetski način.

Reljef je izrađen od bijelog vapnenca visine 0,54 cm, dužine 0,78 cm i debljine 0,23 cm (mjereno na površini bez reljefa). Većim je dijelom sačuvana zaravnjena površina donje rubne strane, veoma mali dio na isti način i istim alatom zaravnjene lijeve rubne strane, dok su gornja i desna rubna strana otučene, tako da se cjelovita visina i dužina te kamene ploče mogu samo naslućivati. Međutim, pretpostaviti je da je gornja rubna strana bila oko 1,10 cm udaljena od donjeg ruba spomenika, a ta udaljenost čini visinu spomenika, odnosno širinu ploče. Ta se, naime, dimenzija argumentirano pretpostavlja na temelju modularne visine u reljefu prezentiranog lika u desnoj strani ploče od kojeg je sačuvan dio gotovo od pojasa naniže. Također je veoma vjerojatno da je glava lika dodirivala gornji rub spomenika analogno udaljenosti stopala lika do donjeg jednostavno profiliranog ruba spomenika. Cjelovita prvobitna (originalna) dužina kamene ploče ne može se utvrditi na sličan način, jer se pouzdano ne zna sadržaj pa onda ni dimenzije prostora desno od lika. O jednoj mogućoj soluciji utvrđivanja dužine kamene ploče, a u vezi s pretpostavljenim sadržajem u tom dijelu ulomka, bit će govora na drugom mjestu u ovom radu.

Stražnja strana ploče je grubo zaravnjena, ali je potrebno napomenuti da je to učinjeno prilikom prvobitne izrade, a ne u nekom sekundarnom postupku. Karakteristično je da je zaravnjivanje izvedeno priklesivanjem grubim alatom u dvije razine. Naime, na 14 cm od lijevog ruba ploče prema njezinu desnom kraju učinjena je stepenica, oko 1 cm visoka, za koji je iznos ploča deblja u svom desnom dijelu. To je učinjeno prilikom izrade, odnosno ugradbe ploče a s ciljem da se osigura njeno što bolje prijanjanje na površinu na koju je nalijegala. Vjerojatno je u pitanju bila površina sastavljena od ploha kamenih blokova, ili – a što se čini manje vjerojatnim – od nalivenog cementnog maltera pomiješanog s kamenjem (*opus coementicium*).

Prednja strana je ukrašena dubokim reljefom čija dubina seže od 3 do 7 cm. U lijevom dijelu ukrašene površine tri plastične okomite trake teku paralelno s lijevom rubom spomenika. Između njih su brazde duboke 4 cm. One se u donjem dijelu polja oslanjaju na vodoravno položene tri trake istih osobina. Desno u dubokom reljefu bio je prikazan muški lik prekrivenih nogu. Oslonac tijela je na ispruženoj desnoj nozi, a lijeva je savijena u koljenu i prekrivena preko desne, tako da je njen dio od koljena naniže bio izrađen u punom reljefu. Taj je dio otučen i sada nedostaje, ali se uočava mjesto gdje je taj dio skulpture dodirivao ravnu površinu reljefa. Tijelo je sačuvano u punoj konturi od pojasa naniže, ali dosta oštećene i nagrižene površine. Nedostaje dio iznad pojasa i glava. Oštećena površina ne dozvoljava precizniju identifikaciju detalja tijela i odjeće. Nema, međutim, sumnje da je tijelo znatnim dijelom bilo prikazano golo a da su noge također bile gole ili u hlačama pripijenim uz tijelo, jer nema ni najmanjih tragova nekih širih dijelova odjeće (himation, hiton, plašt i sl.) koji bi se spuštali uz tijelo i obavijali noge.

Opisani detalji i osobine u reljefu prikazanog lika veoma su važni jer omogućuju točnu identifikaciju, odnosno prepoznavanje tog lika. Za njegovo atribuiranje nekom sadržajno i ikonografski točno određenom antičkom motivu, odnosno arhetipu, na raspolaganju stoje dvije mogućnosti, odnosno dva ikonografska tipa. To je najprije motiv tzv. tugujućeg Atisa (*Atis tristis*) i motiv Erota. Oba su motiva u antičkoj baštini naših krajeva poznata na temelju dosta čestih prikaza na pokrajnim stranama nadgrobnih žrtvenika, a zatim i na nekim drugim sepulkralnim spomenicima. Oba lika imaju jednu, i na našem spomeniku sačuvanu, karakterističnu zajedničku osobinu, a to su prekrizene noge. Nadalje, motiv Erota je na nadgrobnim spomenicima na tlu provincije Dalmacije u pravilu prikazan s krilima, što nije slučaj s likom tugujućeg Atisa u toj i drugim našim provincijama. No jedna od bitnih osobina Erota čini položaj ruku koji ga na najvećem broju spomenika u našim krajevima – a također i u drugim dijelovima Rimskog Carstva uključivši i Italiju – bitno diferencira od lika tugujućeg Atisa. Erot se najčešće oslanja na okrenutu baklju, a u jednoj, i to pretežno uz tijelo ispruženoj, ruci drži vijenac ili neki drugi atribut.² Lik pak tugujućeg Atisa, bilo da je prikazan u shemi s atributima ili bez njih, uvijek ima jednu ruku položenu u visini pojasa ili nešto iznad, a na njenu šaku je oslonjena druga u laktu savijena i prema glavi usmjerena ruka. Glavu dodiruje u visini brade ili obraza. Takav položaj ruku najtipičnija je osobina ikonografske vrijednosti motiva tugujućeg Atisa u našim krajevima.³

Na ulomku ploče iz Nina nema nikakvih tragova ruku, a sačuvanost površine uz tijelo u visini bedara ne ostavlja mogućnost za dilemu; nema tragova krila, nema prikazanih atributa i niti jedna od ruku nije bila ispružena uz tijelo. Prema tome ruke su morale biti izvedene u drugačijem položaju, a taj položaj pouzdano određuje druga bitna ikonografska odrednica (prekrizene noge) uz pojas u stavu tipičnom za motiv tugujućeg Atisa u našim krajevima. Iz svega dosad iznijetog logično je pretpostaviti da je na ulomku ploče iz Nina bio prikazan tugujući Atis a ne Erot. Međutim, potrebno je voditi računa i o činjenici da se motiv tugujućeg Atisa u reljefu izrađen na nadgrobnim spomenicima u provinciji Dalmaciji uvijek prikazuje pokrivenog tijela. Na najvećem broju spomenika, uz obveznu frigijsku kapu, Atisovu odjeću čine tunika s uskim i dugim rukavima (*tunica manicata*, kratki potpasani hiton, često plašt i uz tijelo pripijene hlače (*anaxyride*).⁴

² N. Cambi – Ž. Rapanić, »Ara Lucija Granija Proklina«, *VAHD*, 77-78, 1979, str. 102 i d. O spomenicima i ikonografiji Erota u Plevljima i istočnom dijelu Dalmacije (interpretiranog kao genija smrti) usp. N. Vučić, »Antički spomenici naše zemlje«, *Spomenik SANU*, 98, br. 309 (i dalje), str. 142-3.

³ Usp. J. Medini, »Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Split 1984, str. 112 i dalje.

⁴ J. Medini, *sp. dj.*, passim; za istočni dio provincije a posebno za regiju oko Čačka i Titova Užica usp. N. Vučić, *sp. dj.*, str. 246 (483), 252 (br. 492), te M. Zotović, »Jugozapadna Srbija u doba Rimljana«, *Užički zbornik*, 2, 1973, str. 11 i dalje, gdje je navedena osnovna literatura.

Obrada i detalji tih elemenata odjeće variraju, što ovisi o kvaliteti radionice i majstora, ali i prije svega o ikonografskom predlošku. Stoga nedostatak odjeće na liku s ninskog spomenika ne bi govorio u prilog predložene atribucije motivu tugujućeg Atisa, nego Erotu koji je uvijek prikazan nag. No u repertoaru Atisovih prikaza na tlu Dalmacije ima i takvih na kojima je lik najvećim ili veoma velikim dijelom prikazan obnažen: grudi, trbuh do bedara su sasvim nagi, jer je tunika razgrnuta i skupljena u jedan veliki plastični nabor ispod abdomena i otkrivenih genitalije, koji se pruža lijevo i desno iznad bedara do ispod ramena. Međutim i kod ovakvih izvedbi Atis obavezno na nogama ima pripijene hlače. Karakteristično je da je ovakav način prikazivanja Atisa u provinciji Dalmaciji prisutan samo kod pune skulpture i može ga se analizirati samo na temelju nekoliko Atisovih kipova od kojih neki nisu ni objavljeni.⁵ Inače takav način prikazivanja Atisova lika u brojnim tipološkim varijantama tipičan je za sitnu brončanu plastiku.⁶

Na našem spomeniku se ne mogu razaznati ostaci hlača. Površina je i suviše oštećena. No slabo vidljivi ostaci muških genitalija ne moraju biti isključivo posljedica oštećivanja spomenika; slabo naglašene i dimenzionirane genitalije inače su tipična osobina ikonografije nagog Atisa, pa tako i prikaza tugujućeg Atisa, a takav način prikazivanja Atisova lika ima osnovu u onim elementima mita o Kibeli i Atisu koji se odnose na Atisovu samokastraciju. Taj dio tijela je i kod Erota na spomenicima Dalmacije u pravilu obrađen na isti način kao i kod likova tugujućih Atisa. No likovi krilatih Erota na nadgrobnim spomenicima izvedeni su uvijek u srednje dubokom reljefu⁷, dok je lik na ploči iz Nina izveden u dubokom reljefu, a pojedini njegovi dijelovi (prebačena noga) u punoj skulpturi.

Može se, dakle, zaključiti, a na temelju svih analiziranih osobina da je na reljefu iz Nina bio prikazan motiv tugujućeg Atisa i to u onoj ikonografskoj varijanti koja je na tlu rimske provincije Dalmacije bila izvedena samo u punoj kamenoj skulpturi, a ne u reljefu na nadgrobnim žrtvenicima i drugim sepulkralnim spomenicima.

Motiv plastičnih paralelnih traka lijevo od Atisova lika nema potpunih analogija među metroačkim spomenicima na tlu Rimskog Carstva. Likovno je najbliži motiv na jednoj kamenoj ploči iz Galije, gdje se nalazi skupa s motivom Atisa.⁸ Međutim, brojne analogije za taj motiv postoje na ostacima

⁵ Oba kipa koristio sam u doktorskoj tezi »Maloazijske religije u rimskoj provinciji Dalmaciji«, Zadar 1981. (neobjavljena), pod kat. br. 52, 53.

⁶ M. J. Vermaseren, *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, Leiden 1966, Pl. XXXII-XXXIV.

⁷ N. Cambi – Ž. Rapanić, *sp. dj.*, str. 103.

⁸ J. M. Vermaseren, *Corpus cultus Cybelae Attidisque (CCCA)*, V, Leiden 1986, br. 257 (*Narbo*): Desno od Atisa s podignutom desnom rukom, u pokrajnom dijelu te fragmentarne ploče, su 4 a možda ih je bilo i više, plastične međusobno paralelne trake. Možda se i ovdje radi o prikazu muzičkog instrumenta (hidrauličnog organona) kao na jednoj od bočnih strana sarkofaga jedne Kibeline svećenice iz antičke Arelate (*sp. dj.* br. 334).

antičkih arhitektonskih cjelina. Radi se ustvari o izvedbi motiva triglifa, tako često korištenog u izvedbama frizova, a i nekih drugih dekorativnih dijelova grčkih i rimskih hramova i svetišta i drugih javnih najčešće sakralnih građevina.⁹ To znači da se prvi put na tlu provincije Dalmacije, a koliko mi je poznato i u drugim dijelovima naše domovine, lik tugujućeg Atisa našao na jednom spomeniku u kombinaciji s motivom triglifa. A s obzirom na načine i mjesta korištenja motiva triglifa u antičkoj strukturi, a zatim i na međusobni odnos oba motiva na spomeniku iz Aenone (motiv triglifa i motiv tugujućeg Atisa su izvedeni u jednom nizu i na debljoj kamenoj ploči), pouzdano se može zaključiti da se radi o ulomku koji je bio dio friza nekog svetišta ili neke druge kultne zgrade. Prema tome nalaz ulomka kamene ploče u temeljima Crkve Sv. Križa po svojim formalnim i sadržajnim osobinama trag je postojanja nekog svetišta, odnosno sakralnog objekta koji se nalazi u Aenoni.

Dilema koju je potrebno razriješiti odnosi se na utvrđivanje karaktera objekta gdje je ta ploča bila ugrađena u friz ili, što je manje vjerojatno, neki drugi dekorativni arhitektonski ansambl. Kao što je prethodno navedeno, likovi tugujućeg Atisa su, kada se radi o provinciji Dalmaciji, najvećim dijelom unutar spomeničkih forma sepulkralnog karaktera. Slično je stanje i u drugim provincijama Rimskog Carstva i u Italiji. Veoma su rijetki sigurni nalazi izvedaba tog motiva u reljefnoj plastici u funkciji dekora metroačkih svetišta (metroa i attidea), iako su u samim svetištima nađeni kao zavjetni darovi ili dio opreme svetišta kipovi Atisa u punoj skulpturi, a među njima ima i onih u tipološkim varijantama motiva tugujućeg Atisa.¹⁰

Osim navedenog galskog spomenika nema primjera da se motiv tugujućeg Atisa koriste unutar neke likovne i sadržajne koncepcije friza ili sličnog dekorativnog elementa nekog većeg objekta. Međutim, najbliža i gotovo jedina prava analogija, kada se radi o funkciji kamene ploče iz Nina, jest poznati i monumentalni friz metroačkog svetišta iz vojnog logora Burnuma koji je otkriven u toku arheoloških istraživanja s početka ovog stoljeća.¹¹ Motiv tugujućeg Atisa se na tom frizu višekratno ponavljao, jer je bio u funkciji jedinog ukrasa unutar manjih polja koja su odjeljivala veća polja u kojima su bile prikazane scene iz mita o Kibeli i Atisu. Takav položaj i mitološki kontekst motiva tugujućeg Atisa na tom spomeniku značajan je argument u prilog dokazivanja metroačkog karaktera tog motiva prezentiranog na brojnim sepulkralnim spomenicima na tlu balkanskih provincija u toku nekoliko stoljeća rimske antike. Na burnumskom frizu, dakle, motiv

⁹ Usp. R. L. Scranton, *Greek Architecture*, New York 1977, (5. izdanje), str. 30 i dalje.

¹⁰ Usp. npr. nalaze u poznatom metroačkom kompleksu u Ostiji, zatim svetište i nalaze u Fayumu i Philadelphiji (Egipat), Beley, Lyonu i Carthagi (M. J. Vermaseren, *CCCA III*, 362; *CCCA V* 21, 18, 92, 384, 401).

¹¹ E. Reisch, Die Grabungen des oesterreichischen archäologischen Institutes während der Jahre 1912 und 1913., Das Ständlager von Burnum, *Jahreshefte ÖAI XVI (1913) BbI. 121. fig. 34*; J. Medini, Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique, *Hommages à M. J. Vermaseren*, II Leiden 1978, str. 744-746.

Atis tristis je u funkciji izrazito metroačkog simbola, koji i nema nikakav drugi sadržaj i funkciju osim da svojim prisustvom naglasi i dade još pregnantiji metroački smisao i ugodaj čitavu dekorativnom ansamblu i građevinskom sklopu kojem je pripadao. Nema sumnje da je takvu osnovnu funkciju imao i lik tugujućeg Atisa na ploči iz Aenone, uz napomenu da je njegov metroački karakter tu u još većoj mjeri naglašen, jer je lik Atisa bio prezentiran u ikonografskoj formi (s obnaženim tijelom) koja nije dopuštala ni sumnje da se radi o liku Kibelina pagedra, a ne nekom neutralnom kulturnom simbolu tuge.

Postoji, međutim, jedna značajna razlika u koncepciji sadržaja spomenika iz Nina i ostataka metroačkog friza iz Burnuma. Kao što je već navedeno, likovi tugujućih Atisa na burnumskom frizu, smješteni u manjim obrubljenim poljima, odjeljivali su polja s većim scenama s motivima iz metroačkog mita. Takvu pak ulogu, po osnovnom karakteru svog nastanka i funkcije u dekoru monumentalne grčko-rimske arhitekture, na enonskom spomeniku imaju triglifi, odnosno polja s triglifima. Naime, triglifi u arhitekturi dorskog stila, gdje su i nastali kao trag drvene arhitekture prvih grčkih hramova, upravo odjeljuju metope u kojima su plastični ukrasi (bukranioni i dr.). To pak znači da korišten u okviru istog friza s motivom triglifa motiv tugujućeg Atisa nije mogao imati ulogu sasvim analognu funkciji motiva tugujućeg Atisa na frizu iz Burnuma.

Dvije su mogućnosti interpretacije korištenja tog motiva na ulomku iz Nina. Po jednoj lik tugujućeg Atisa na njemu bio je dio sadržaja neke složenije scene čiji se dijelovi nisu sačuvali,¹² a nalazili su se desno od Atisova lika. U tom bi se slučaju radilo o takvoj koncepciji sadržaja friza koja je bila u osnovi sasvim bliska burnumskom frizu s napomenom da su ulogu likova tugujućeg Atisa sa burnumskog friza na enonskom zamijenili motivi triglifa u manjim poljima. No sadržaj enonskog friza mogao je biti sastavljen od niza manjih polja s motivima, odnosno simbolima, iz metroačkog kulta, pa među njima i motivom tugujućeg Atisa (elementi obrednog pribora, Atisova kapa – odnosno kapa arhigala, životinje, božanstva iz metroačkog ciklusa i njihovi pratioci – Koribanti i dr.)¹³ jednakih dimenzija, odijeljenih među sobom prikazom triglifa pa slijedom toga i sasvim drugačiji od burnumskog friza, jer u njemu nije bilo mjesta za složenije scene iz metroačkog mita.

Međutim, posebno treba napomenuti da i kod jednog i kod drugog mogućeg rješenja o sadržaju friza gotovo nema sumnje da je u pitanju dio arhitektonskog ukrasa koji je pripadao svetištu, a ne nekom nadgrobnom

¹² Ta mogućnost počiva na tezi o preuzimanju motiva tugujućeg Atisa iz složenijih scena pogrebne gozbe iz helenističke umjetnosti. Usp. E. Will, *Le relief culturel gréco-romain. Contribution à l'histoire de l'art de l'Empire romain*, Paris 1955, str. 202.

¹³ Kulturni simboli na frizovima grčkih i rimskih hramova su često bili u upotrebi (npr. u tzv. Neptunovu hramu u Rimu). Posebno je to bilo na svetištima kultova iz kruga eleuzijskih misterija. O tome usp. E. Will, *op. cit.*, str. 306 i dalje. O jednom pretpostavljenom metroačkom svetištu iz Akvileje sa slično koncipiranim dekorom usp. M. J. Vermaseren, *CCCA*, IV, br. 224.

spomeniku. Naizmjenična izmjena polja s motivom triglifa s metopama u kojima su se nalazili različiti motivi, od kojih su neki u više polja alternirali (i u ovom slučaju ne treba isključivati mogućnost da je u svim ili nekoliko metopa bio lik tugujućeg Atisa), karakteristika je ukrasa grčko-rimskih hramova u velikom vremenskom rasponu. Moguću pretpostavku da je ulomak iz Nina bio sastavni dio neke monumentalne sepulkralne građevine treba odbaciti i zbog još jednog razloga. Naime, s područja antičke Aenone, odnosno svih njenih nekropola, nema nikakvih tragova o takvim monumentalnim nadgrobnim ili grobnim građevinama. Potvrde o postojanju takvih građevina ne pružaju ni arheološki izvori *in situ* ni pisana vrela i u širem smislu riječi stručna literatura o Aenoni, niti spomenički materijal nadgrobnog i arhitektonskog karaktera sačuvan u muzejima i zbirkama. Poznato je nekoliko tipova nadgrobnih spomenika, među kojima ima i onih autohtone provenijencije, ali među tim ostacima, kao i među brojnim ulomcima arhitektonskog dekora i arhitekture uopće, nema fragmenata koji bi upućivali na prisustvo monumentalne nadgrobne arhitekture u tom liburno-rimskom municipiju.¹⁴ A samo u takve građevinske oblike, tj. monumentalnu sepulkralnu arhitekturu (*aedicula*, *mausolea* i sl.), tipološki i dimenziono bi se mogao uklopiti ulomak ploče s prikazom tugujućeg Atisa.¹⁵ S druge pak strane i samo mjesto nalaza – unutar gradskog areala antičke Aenone – ne upućuje na nekropolski nalaz.

Iz izvedene analize formalnih i sadržajnih osobina našeg spomenika, kao i analize svih njegovih detalja, proizlazi zaključak da se radi o ulomku arhitektonskog dekora – najvjerojatnije friza – nekog sakralnog objekta s područja urbanog areala Aenone. S obzirom, pak, na sadržaj motiva izvedenog u jednoj dijelom sačuvanoj metopi, razlozan je zaključak da se radi o metroačkom svetištu (*metroon*) koje je bilo posvećeno Velikoj Majci (*Magna Mater*) ili pak svetištu njezina paredra Atisa (*attideum*). Obje su solucije moguće i moraju ostati otvorene. No postoji još jedna mogućnost, premda manje osnovana. Naime, Kibelin kult je u nekim središtima Rimskog Carstva bio povezan s nekim drugim, u prvom redu orijentalnim kultovima. Poznato je nekoliko primjera kultne veze frigijske Velike Majke s egipatskom Izidom, potvrđene zajedničkim prisustvom likova obiju božica na kulturnim reljefima, ali i nekim drugim kulturnim nalazima unutar zajedničkih svetišta.¹⁶ U suštinskom smislu osnovu te veze čine velike sličnosti u mitu, a

¹⁴ M. Suić, »Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici«, *Povijest grada Nina*, Zadar 1969, str. 61 i dalje.

¹⁵ Za ovaj problem kao i za pitanje atribucije motiva na ploči iz Nina veoma je indikativno korištenje motiva Erota u Saloni, a zatim i u ostalim dijelovima provincije, gdje se taj motiv isključivo koristi u sepulkralnoj simbolici, i to na sarkofazima, nadgrobnim žrtvenicima i iznimno na stećama (N. Cambi – Ž. Rapanić, *sp. dj.*, str. 102).

¹⁶ M. J. Vermaseren, *CCCA*, II br. 590-592, Isti, *CCCA*, V, br. 35 (*Cyrene*) – kip Kibeles nađen u Izidinom svetištu iz helenističkog razdoblja; Isti, *CCCA*, IV, br. 108 *Aeclanum Sannium svećenica Izide i Velike Majke*; br. 123 *Brundisium* – svećenik Velike Majke, Izide i Božice Sirije, br. 196 *Falerii Veteres* svećenik Velike Majke i Izide br. 197 - zavjet *Magnae Matri et Isidi*. Za primjere iz Italije i tumačenje usp. M. Malaise, *Les conditions de pénétration et de diffusion des cultes égyptiens en Italie*, Leiden 1972, index s.v. Cybèle.

dijelom i genezi oba religijska kompleksa.¹⁷ U svemu je bitnu ulogu imala i sličnost u sadržaju mita Kibela-Atis odnosno Izida-Oziris, koja je nesumnjivo bila poznata u onim sredinama izvan matičnih područja u rimskoj državi, gdje su obje religije dospjele s doseljenicima orijentalnog podrijetla. A da je Izidin kult egzistirao u Aenoni poznato je znanstvenoj javnosti već gotovo više od stoljeća.¹⁸ Karakteristično je da najvažniji spomenik Izidina kulta ima osobine koje ukazuju na postojanje izijačkog svetišta (*iseum* u Aenoni. Radi se, naime, o monumentalnoj statui veoma kvalitetne izrade koja je najvjerojatnije bila postavljena u svetištu, i to možda kao najvažniji dio kulturnog inventara te građevine. Vodeći, dakle, računa o tim činjenicama moguće je pretpostaviti da su oba kulta bila štovana unutar zajedničkog svetišta, ili da su postojala dva svetišta u blizini, možda unutar istog *campusa*, jedno posvećeno kultu Kibele i Atisa (*metroon* ili *attideum*) a drugo Izidinu kultu (*iseum*).

Gdje se nalazilo metroačko svetište u Aenoni kojem je pripadao ulomak s likom tugujućeg Atisa? Samo mjesto nalaza ulomka friza je u kontekstu svih ostalih argumenata i analogija veoma indikativno. Naime u temeljima Crkve Sv. Križa otkriven je nevelik broj ulomaka antičke provenijencije, koji se uglavnom mogu dovesti u vezu s monumentalnim antičkim objektima na Kapitoliju i Forumu. Ti objekti se, međutim, nisu nalazili u neposrednoj blizini buduće srednjovjekovne Crkve Sv. Križa. Stoga mjesto nalaza u kontekstu rezultata rasprave o karakteru spomenika svakako sugerira da je metroačko svetište bilo unutar gradskog areala. U istom smislu govore i osobine položaja metroačkih svetišta u naseljima gdje su ona pouzdano utvrđena. Naime, metroačka svetišta su u pravilu bila unutar gradskog rastera, a ne izvan gradskog perimetra, što je nesumnjivo posljedica gotovo oficijelnog statusa koji je ta religija uživala u Rimu od 205. g. s. e., unatoč prakticiranju nekih krvavih kulturnih obreda koji su bili strani tradicionalnom rimskom religijskom osjećaju.¹⁹ Analogije s područja antičke Liburnije posebno upućuju na zaključak da je *metroon* ili *attideum* u Aenoni bio sagrađen unutar urbanog područja tog liburnsko-rimskog municipija. Naime, oba do sada otkrivena metroačka svetišta u Liburniji, u Seniji i Jaderu, nalazila su se unutar tih gradova.²⁰ Veoma je, dakle, vjerojatno da je metroački hram i u Aenoni, kao u Seniji i Jaderu, bio u blizini urbane dominantne antičke Aenone (Kapitolija s Forumom), odakle su njegovi ostaci kao građevinski materijal bili upotrebljeni pri gradnji Crkve Sv. Križa. Prema tome, mjesto nalaza unutar areala Aenone i osobine lociranja metroačkih svetišta u

¹⁷ M.J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The Myth and the Cult*, London 1977, str. 126-8.

¹⁸ J. Brunšmid, »Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, *VHAD*, NS, 12, 1913, str. 22.

¹⁹ H. Graillot *Le culte de Cybèle mère des dieux à Rome et dans L'Empire romaine*, Paris 1912, str. 70 i dalje; M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis*, str. 28 i dalje.

²⁰ J. Medini, »Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique«, str. 734-741, 742-743.

Liburniji i drugdje u Carstvu²¹ pokazuju da mjesto metroačkog svetišta, čiji je dio bio ulomak friza s likom tugujućeg Atisa, treba tražiti negdje u blizini Foruma Aenone.

Položaj i osobine metroačkih svetišta u Jaderu i Seniji, kao najbližih analogija unutar iste regije (Liburnija) kojoj je pripadala i Aenona, omogućuju da se pretpostave, a dijelom i analiziraju, još neki elementi tog metroačkog svetišta u Aenoni, a slijedom toga i neki aspekti razvoja metroačke regije i njezina kulta u tom liburnsko-rimskom municipiju. U prvom redu to je vrijeme njegova nastanka. Naime, osobine reljefa ne pružaju temelja za datiranje tog ulomka i slijedom toga i nastanka svetišta u Aenoni. Sačuvani detalji na tom reljefu su malobrojni (motiv triglifa i motiv tugujućeg Atisa) i prirodom stvari u sebi ne sadrže preciznije kronološke odrednice na temelju kojih bi bilo moguće utvrditi vrijeme izrade friza svetišta. Naime, vrijeme korištenja pojedinih tipova ikonografskih motiva Atisa tristisa nije kao problem uopće obrađeno, a pitanje je da li su opće postojale neke kronološke razlike u upotrebi motiva tugujućeg Atisa prikazanog obnaženog tijela u odnosu na motiv tugujućeg Atisa u tipičnoj orijentalnoj odjeći, odnosno potpuno prekrivenog tijela. Međutim zbog relativno skromnog korištenja motiva obnaženog Atisa u odnosu na motiv potpuno obučenog Atisa na tlu provincije Dalmacije taj problem zaslužuje posebnu obradu i s kronološkog aspekta. Zasada bi se, a na temelju proučavanja pojave i korištenja tog motiva na području vojnog logora Tiluriuma, moglo pretpostaviti da se u vrijeme najranije pojave motiva *Atis tristisa* u provinciji (prve decenije I. st. n. e.) isključivo koristi varijanta tugujućeg Atisa potpuno prekrivenog tijela.²² Zbog toga je logično pretpostaviti da je motiv obnaženog Atisa u kultnu i sepulkralnu ikonografiju na tlu provincije Dalmacije bio uveden kasnije od toga doba, odnosno ne prije sredine I. stoljeća naše ere.

Upotreba motiva triglifa, kao detalj koji svjedoči o prisustvu klasičnih motiva i sadržaja u arhitektonskom dekoru svetišta, sugerira u okviru predložene razdoblja (od sredine I. st. do III. st.) njegov raniji odsjek kao vrijeme nastanka metroačkog svetišta u Aenoni. No i u antici su postojala razdoblja, odnosno umjetničke »klasicističke« orijentacije, kada su se koristili motivi i sadržaji u manjim dijelom i načini izrade preuzeti iz augustovske klasike.²³ Stoga je taj kriterij, posebno kada je na raspolaganju za analizu veoma mali broj formalnih osobina, od praktički neznatne koristi.

²¹ O tome postoje brojni podaci u citiranim sintezama Graillota i Vermaserena. Brojna Kibelina svetišta u ageru Salone, po čemu je taj antički grad i poznat kao jedno od najznačajnijih metroačkih središta u zapadnom dijelu Rimskog Carstva, dokaz su širenja tog kulta u određenim socijalno-ekonomskim slojevima salonitanskog pučanstva. Međutim, po dosadašnjim saznanjima, centralno Kibelino svetište ipak je bilo unutar gradskog areala, to jest na području Urbis orientalisa.

²² J. Medini, »Spomenici s Atisovim likom...«, str. 112-113.

²³ R. B. Bandinelli, *Roma l'arte romana nel centro del potere*, Milano 1976. (II. izdanje prijevoda s francuskog originala), str. 108.

No postojanje metroačkih svetišta u Jaderu i Seniji utemeljenih u razdoblju od kraja I. stoljeća do prvih decenija II. st. n. e.²⁴ veoma ozbiljno upućuje na zaključak da je i svetište u Aenoni nastalo u istom vremenu. Osobine privrednog, demografskog i kulturnog razvitka Aenone s veoma značajnom ulogom orijentalaca već u prvom stoljeću pruža širu osnovu takvom zaključku. Na ovom je mjestu potrebno naglasiti da karakteristike sadržaja oba metroačka svetišta u Liburniji daju izvjesnu osnovu i prethodno navedenoj pretpostavci da je metroačko svetište u Aenoni bilo zajedničko s izijačkim kultom. Naime kod oba ova metroačka svetišta, kod onog u Jaderu u nešto većoj a kod onog u Seniji u manjoj mjeri, bile su prisutne i neke sinkretističke vrijednosti. Taj sinkretizam u metroonu u Jaderu, evidentiran na temelju osobina fresko dekora, inkorporirao je u sebe niz elemenata iz repertoara drugih kultova i religija.²⁵ Možda je, dakle, i u metroačkom svetištu u Aenoni, pa općenito u kulturnim i teološkim aspektima metroačke religije u toj sredini, bila već i u najranije doba njezina ukorjenjivanja u tu pretežno autohtonu sredinu prisutna otvorenost za neke srodne, u prvom redu orijentalne kultove. Uostalom, mnogo toga što je Aenona tokom antike imala na ekonomskom, kulturnom, socijalnom i religijskom planu došlo je i dolazilo u toku stoljetnih procesa iz Jadera, odnosno preko Jadera.²⁶ To pokazuje i razvoj nekih drugih orijentalnih kultova u Aenoni,²⁷ kao i inače u toj sredini prisutnost sinkretističkih procesa i općenito otvorenosti za takva kretanja od najranijih razdoblja rimske antike.²⁸ Broj i uloga orijentalaca iz raznih pokrajina Carstva na Istoku u Aenoni je bila veoma velika, a za pitanje u kojem se raspravlja veoma je značajno da je njihovo prisustvo potvrđeno i u kultu autohtone božice Anzotike.²⁹ Ta, naime, činjenica pokazuje najplastičnije orijentaciju i elastičnost tog sloja stanovništva u traženju i nalaženju najefikasnijih putova vlastite ekonomske i socijalne promocije i razvoja u toj izrazito liburnskoj sredini.³⁰ Taj snažni orijentalni milje, ukorijenjen na trgovini, zanatstvu i pomorstvu, imao je određeno

²⁴ Usp. rad naveden u bilj. 20.

²⁵ M. Suić, »Peintures romaines récemment trouvées à Zadar«, u *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques = VIII Congrès International d'archéologie classique, Paris 1963* Paris 1965, str. 353 i dalje; Isti, *Orijentalni kultovi u antičkom Zadru», Diadora*, 3, 1969, str. 114-118.

²⁶ J.J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, str. 206; M. Suić, »Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici«, str. 61 i dalje.

²⁷ J. Medini, »Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji«, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, 74, 1980, str. 81 i dalje.

²⁸ M. Suić, nav. dj., nav. mj.; J. J. Wilkes, nav. dj., nav. mj.; J. Šašel, *RE, Pauly-Kroll-Ziegler Suppl.*, XIV s. v. Aenona.

²⁹ J. Medini, »Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji«, *Dometi*, 5 (1984), str. 10-14.

³⁰ J. Medini, »Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu apigrafičkih izvora«, X Kongres arheologa Jugoslavije Prilep 1976, *Materijali*, 15, str. 70, 74-76; M. Suić, nav. dj., str. 80 i dalje.

mjesto i u gradskoj upravi, premda se nije nikada u posjedovanju društvenog utjecaja mogao takmičiti s autohtonom etničkom komponentom zemljoposjedničke osnove.³¹ Moguće je da su upravo te osobine sredine, zastavljene od nekoliko značajnih etničkih skupina (Orientalci, Liburni, Italci), olakšala, a možda čak i stimulirala, i u okviru metroačke religije i kulta razvoj sinkretističkih procesa i kontaminacija nešto ubrzanije u odnosu na analogna zbivanja u drugim susjednim i udaljenim središtima provincije.

Postojanje metroačkog svetišta u Aenoni, koje je možda imalo i neke sinkretističke vrijednosti, podatak je koji omogućuje pojašnjavaње, proširivanje pa i produbljavaње nekih spoznaja o metroačkoj regiji u tom liburnsko-rimskom municipiju u razdoblju I-III. st. n. e. Za uočavanje prisustva te religije u Aenoni, a zatim i za proučavanje njenih osobina, znanost je do ovog nalaza imala na raspolaganju samo nekoliko podataka, koji pripadaju sasvim drugim kategorijama arheoloških izvora. Radi se naime o glavi jednog kipa iz kolekcije Danielli-Peigrini koja se na temelju formalnih osobina u literaturi tretirala kao glava Atisa.³² Svojedobno sam skrenuo pažnju na realnu problematičnost te atribucije, tim više što je spomenik danas nemoguće kolacionirati.³³ Naime, na temelju opisa, glava takvih formalnih i ikonografskih osobina (mladičko lice i frigijska kapa) mogla je pripadati, osim Atisu, i nekolicini drugih antičkih božanstava i njihovih akolita (Ganimed, Mithra i njegovi pratioci Cautes i Cautopates, Paris i dr.). Zatim je tu skupina brončanih aplika izrađenih u raznim kalupima i različitim dimenzija, od kojih neke, uz dva osnovna ikonografska elementa (mladičko lice i frigijska kapa), sadrže i još jedan za atribuiranje bitan element (ubodima na kapi simbolički označen prikaz zvjezdanog neba).³⁴ Ulomak friza s metroačkog svetišta daje sada znatno veću težinu, a ukoliko neki novi nalazi to ne opovrgnu, i rješava pitanje atribucije glave kamene skulpture iz kolekcije Danielli-Palegrini metroačkom, a ne nekom drugom, sadržajnom i kulturnom konceptu.³⁵ Radi se, dakle, o ostatku kipa Kibelina pratioca Atisa koji se – opravdano se može pretpostaviti – možda nalazio u metroačkom svetištu u Aenoni, bilo kao dio osnovnog kulturnog inventara bilo kao zavjetni

³¹ J. Medini, »Ordines decurionum Liburniae«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio društvenih znanosti*, 5, 1973-74, str. 48-49. Možda bi se upravo zbog nekih utvrđenih veza antroponimijske naravi s Akvilejom (npr. nosioci imena *Barbii*) moglo pomišljati i na preuzimanje motiva tugujućeg Atisa iz Akvileje.

³² G. Banko – P. Sticotti, »Collezione di antichità nel Seminario archieivescovile di Udine« (prijevod s njemačkog iz *Arch. epigraph. Mitt.* 18/1895, str. 75), tiskan u *Bull. di storia ed arch. dalm.*, 19, 1896, str. 151-152, br. 111.

³³ J. Medini, »Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique«, *Hommages à M. J. Vermaeren II*, Leiden 1978, str. 741.

³⁴ J. Medini, »Aplike u obliku Atisove glave iz rimske provincije Dalmacije«, *Radovi Filozofskog fakulteta*, 25, *Razdio povijesnih znanosti*, 12, 1985-86, str. 113 i dalje.

³⁵ Argument sasvim sekundarnog karaktera jest i činjenica što na području Aenone do današnjeg dana nema mitričkih nalaza.

dar. Kvalitete te skulpture, koje se mogu naslutiti na temelju opisa u katalogu zbirke Danielli-Pelegrini, relativno su visoke, a to nije nimalo u neskladu s nekim, nažalost samo veoma slabo naslućenim stilsko-umjetničkim osobinama friza tog svetišta, a ogledaju se u klasičnoj koncepciji tog friza i relativno dobroj izvedbi (triglifi, zatim veoma duboki reljef koji mjestimično prelazi u punu skulpturu).

Drugi pak izvorni podaci o metroačkoj religiji u Aenoni – skupina brončanih aplika u obliku Atisova lica – premda je u smislu atribuiranja pretходно riješen, dobili su u kontekstu postojanja metroačkog svetišta veću vrijednost, u prvom redu zbog toga što ta činjenica doprinosi temeljitijem elaboriranju i spoznavanju problema kultne vrijednosti tih aplika. Naime, u kontekstu rješavanja pitanja da li su aplike i u kojoj mjeri imale karakter kulturnih predmeta, ili su pak bile samo dekorativni predmeti sepulkralne namjene (potječu iz žarnih grobova), činjenica da je u sredini gdje ih je najviše nađeno³⁶ utvrđeno postojanje metroačkog svetišta, još je jedan značajan argument u prilog ranije i na drugom mjestu izvedenom zaključku o njihovoj izrazito kultnoj, tj. metroačkoj namjeni i karakteru.³⁷ U sada proširenom enonskom metroačkom kontekstu prisutnost aplikе ili aplikâ u obliku Atisove glave, odnosno lica u nekom žarnom grobu, označava pripadnost pokojnika metroačkom kultu i religiji. Sigurno da ovim nisu riješeni problemi dimenzija te pripadnosti u smislu raspona od metroačke religije, shvaćene kao jednog od ravnopravnih dijelova šireg politeističkog konteksta do apsolutne mistične povezanosti s tom religijskom idejom, koja isključuje bilo kakvu značajniju prisutnost drugih religijskih sustava u svijesti vjernika i javnih i intimnih manifestacija te svijesti. S druge pak strane relativno velik broj aplika takvih osobina u Aenoni daje čvrstu materijalnu osnovu za pretpostavku i o dimenzijama zajednice metroačkih vjernika u tom municipiju i njegovu dosta velikom području, a možda i na području nekih drugih susjednih i manjih sredina.

---

³⁶ Koliko mi je poznato aplikе ovih osobina veoma su rijetke u metroačkom materijalu na tlu Rimskog Carstva, a u Ninu i na obalnom području Dalmacije je zabilježena njihova najveća koncentracija. Zbog toga ih se u izvjesnoj mjeri može dovesti u vezu s grupom metroačkih terakota iz Tarsusa (nekropolski nalaz) i također u keramici izvedenim mnogobrojnim varijantama Atisova lika i njegovih atributa otkrivenim u supstrukcijama Kibelina hrama na Palatinu (zavjetni nalazi).

³⁷ J. Medini, »Aplike«..., str. 114 i dalje.

Julijan Medini: METROIC RELIGION IN AENONA

S u m m a r y

On the basis of the analysis of formal and content characteristics of a decorated stone part found in the foundations of the medieval church of St. Cross we found the only trace of Metroic shrine (sanctuary) built in Aenona (within its urban core or most likely in the vicinity of the forum) in the period from the end of the first century up to the first decade of the second century.

This discovery within the context of the earlier Metroic finds (the head of the stone sculpture of Atys which might have been placed within the mentioned shrine, a group of bronze applications in the shape of Atys's head – otherwise the most numerous concentration of such finds on the territory of the Roman Empire) enables us to establish with greater accuracy the time and the development of the Metroic religion in Aenona.